

Національна  
академія наук України

Інститут  
української археології та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



## ТВОРИ у 50 томах

### Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова  
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ  
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО  
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

### Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор  
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора  
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар  
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ  
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ  
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК  
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО  
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК  
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

---

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради  
березень 1917—квітень 1918)



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО  
«СВІТ»  
2007

ББК 63.3 (4 УКР)  
Г91

*Випущено на замовлення Державного  
комітету телебачення і радіомовлення України  
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою  
Інституту української археографії та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА  
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського  
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії  
та джерелознавства імені М.С.Грушевського  
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє  
оформлення, 2007

---

РОЗДІЛ II

---

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,  
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ  
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)



## ПРО МОНЕТНУ УКРАЇНСЬКУ ОДИНИЦЮ

### I

Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку в “карбованцях”, рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людної, Центральна Рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів\*, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці — півкарбованця, зложеного з ста шагів, відповідно до того, як звичайно діляться нові монетні одиниці, на сто частей. Справді, російський рубль був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меншою підіймалась не раз в давніших роках, тільки не дійшла свого здійснення. І коли ми хочемо, щоб наш карбованець не злетів сам собою до якоїсь меншої одиниці, то, між іншим, і сю операцію варто зробити тепер же. Се те ж, що кільканадцять літ тому зробило з своєю монетною системою австрійське правительство, прийнявши замість давнішого гульдена за одиницю півгульдена, названого “короною” і розділеного на сто нових частей, названих гелерами, або по-українськи сотиками.

Як же назвати нашу нову українську одиницю? У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — се рахунок на “гривні”\*, і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натурально буде вернуться до сеї старої назви, приложивши її до нової монетної одиниці — півкарбованця.

Коли кому-небудь се здається ненаручним з огляду на російський “гривенник”, то я не вважав би се аргументом. Багато наших старих державних термінів, попавши в московський обихід, вернулись потім на Україну в зміненим значінні, але я не вважав би се за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе, чи в їх історичнім, чи в дещо зміненим значінні. А наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, повертаючи її до старої почесної ролі — монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.

Спочатку гривнею, чи гривною звався фунт срібла: се була мінова одиниця. Коли вона в сім значінні мінової одиниці утвердилась так, що набрала значіння одиниці монетної, почала її вага зменшуватись: “гривня срібла” важила вже тільки півфунта, далі — чверть фунта; металічна вартість її ставала все більш конвенціональною, условною, явились такі терміни, навіть неясні нам щодо своєї реальної вартості, як “гривня кун”, “гривня нових кун”, курс гривні падав все більше. Ввійшовши в систему рубльову, “гривенник” став частиною рубля, що початково був частиною (половиною) гривні, і, нарешті, дійшов до такого упадку, що “гривня” значила три копійки сріблом. Отже, ми пропонуємо тепер її з такого гіркого пониження освободити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шилінгові й германській марці (що, до речі, й історично відповідає нашій старій гривні, теж

значившій колись півфунта срібла, як одиниця ваги й обміну), й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи.

На мою гадку, се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і — для годиться — також і один шаг, хоч він, очевидно, ніякого значіння в торгу мати не може. Для мене з погляду оживлення старих традицій мало б певну вартість відновлення старого рахунку “на срібло”. (“Дав би тисячу срібла”, себто тисячу гривень, — сей рахунок наших старовинних часів живе і тепер в Галичині). А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні, може, й золотого двадцятигривняка, приблизно рівного англійському фунтові) послужила б вихідним моментом і для устанавлення курсу наших грошей.

Розуміється, сей курс може бути установлений і підтриманий й іншими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне психологічне значіння вони б теж мали.

## II

Центральна Рада прийняла закон про новий випуск українських грошей. Він уставляє, що монетною українською одиницею, на котру буде йти рахунок, буде *гривня*, рівна півкарбованцеві, а поділена на 100 шагів. Незадовго будуть випущені срібні гривні, золоті двадцятигривняки, паперові гроші в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів.

Що карбованець наш, як і російський рубль, на монетну одиницю занадто великий, се було признано давно. Всі європейські краї, крім Англії, рахують на дрібніші гроші: в Німеччині на марки, рівні приблизно півкарбованцеві, в скандинавських краях на корони різної величини, в краях латинських на франки різної назви й величини, в Австрії на корони, приблизно такі, як франки, а рівні приблизно 40 копійкам, і так далі. І в Росії давно вже носились з гадкою замінити рубль меншою одиницею — тільки не могли рішити: чи перейти на полтинник, чи на франк, і так на сім справа завмерла.

У нас, коли Центральна Рада прийняла закон про випуск карбованців, поділених на 200 шагів, тим самим принципіально вже було рішено питання, що монетною українською одиницею буде півкарбованця, поділеного на 100 шагів. Треба було тільки знайти для нього відповідне ім'я. По довгих міркуваннях українські фракції Ц[ентральної] Ради прийшли до переконання, що єдино правильне буде і тут, як і в справі державного українського герба\* — вернутись до старої української монетної одиниці, яка була у нас за часів нашої державної незалежності, — до гривни або, як тепер вимовляють у нас се слово (*гривня*), — до гривні.

Се дуже стара наша одиниця ваги і zarazом — вартості, початок котрої навіть невідомий. Спочатку так звався, очевидно, фунт срібла, що був одиницею міни. Але згодом, як то звичайно бувало з усякими такими монетними одиницями, — металічна вага гривні все зменшувалась. В часах Київської держави вона важила тільки коло півфунта срібла, далі ж ще менше, але гривня все-таки довго зіставалась у нас монетною одиницею. Аж з тим, як наші землі стали переходити під владу Польщі й Литви, починається у нас рахунок на копи, на золоті, перенесений з Польщі й Литви разом з чужою монетою. Він згодом закорінився й витиснув у нас старий рахунок на гривні й місцями в певних змінених формах рахунок на коповики і золоті задержавсь ще й тепер.

Ще пізніше, разом з московською зверхністю над Україною і з московськими грошима, вернулась до нас і стара гривня вже в новій московській формі — як частина московського рубля. Так було з багатьма нашими речами: різні правила, уряди, постанови київського часу, що за Київської держави поширились в підлеглих їй великоруських (московських) краях, там набрали іншого, відмінного значіння і потім, коли настала московська влада на Україні, вертались з нею до нас уже з сим новим, чужим нам значінням. Так в Московщині з часом монетною одиницею став рубль, себто відрубко, що був спочатку половиною гривні; гривня з часом стратила свою металічну вартість і кінець кінцем була прирівняна до десяти копійок, котрих в рублі раховано сто. Коли потім, в минулому столітті, переведено новий рахунок на срібло, назва гривні зісталася за 10 копійками міддю, що значили три з половиною копійки на срібло, і так досі задержавсь у нас по селах сей рахунок на гривні (семигривенник — двадцять копійок).

Се декого бентежило, коли зайшла мова про повернення нашої старої монетної одиниці: яка вже вона, мовляв, наша, коли побувала в московських руках і там стала гривенником — як її робити половиною карбованця? Але так не можна міркувати.

Не одно наше побувало в московських руках і набрало там іншого значіння, але коли воно наше і нам потрібне, то як нам його цуратись? І козак наш, борець за волю й рівність, вернувся до нас в виді московського козака з нагайкою\*, призначеною на те, щоб розганяти нарід. Та ми того не злякались й імені козацького не відріклись же! Колись поруч нашого Переяслава, Галича, Либеді, Золотих воріт київських з'явились Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині\*, тому що київські княжата й бояри, переходячи в Московщину, там називали городи й місцевості на взірць Київщини. Чи нам через се переміняти свої питоменні назви, що такі з'явились на Московщині?

Ні, наше зістається нашим, і коли воно нам потрібне, ми можемо ним покористуватись і надати йому свій зміст, не вважаючи на те, який зміст хто,



десь, колись в нього вкладав. Коли нам треба своєї монетної одиниці, нащо нам називати її полтиною, коповиком, короною, маркою, франком, коли у нас була своя стара назва — дарма, що вона була в чийсь чужім уживанні!

Іншої грошевої одиниці у нас не було, крім гривні — їй годиться й бути нашою монетною одиницею. Була вона одиницею за нашої старої держави — нехай буде і за нової.

Злетіла вона була з фунта та півфунта срібла до трьох копійок міддю, вартості фунта хліба, зможе й піднятися до вартості півкарбованця. А вже й так ми мали гривню, рівну трьом копійкам, і гривню чи гривенник, рівну десяти копійкам. Нічого, розбирались люди. Розберуться й тепер дуже скоро і не помішають московського гривенника з українською гривнею.

Люди розбираються в грошах дуже скоро. І однак прийдеться розбиратися в українських карбованцях і в миколаївках, в керенках, московських грошах золотих, срібних і паперових, в ріжницях курсу на них і всяку всячину. Що в тій монетній замішанині, яка неминуче буде якийсь час, та вже й тепер єсть, може значити орієнтування в вартості й ціні нової української гривні? Прийде воно легше, як що-небудь, і, власне, раз виведе з усякого замішання нашу монетну систему саме тому, що се зовсім нова одиниця.

Приблизно вона відповідатиме німецькій марці й англійському шилінгові, золота двадцятигривнева монета — англійському фунтові стерлінгів. 80 гривень приблизно відповідатиме 100 франкам, 100 австрійським коронам, 100 італійським лірам. Завданням нашої фінансової політики мусить бути се, щоб такий курс мали наші паперові гроші, себто, щоб наш кредитовий білет на 20 гривень дійсно відповідав золотій монеті в 20 гривень, а тоді відповідатиме англійському фунтові і золотому двадцятимарковикові і наш паперовий кредитовий білет на 20 гривень. Сього треба досягти, і тоді наша гривня буде в честі й поважанні.

**Се треба було давно зробити — тільки за різними важнішими справами се відкладалось, а до революції не відважались на се...** — перехід на новий календар став певним показником відмежування від старого ладу. У РРФСР новий календар був запроваджений з 14 лютого 1918 р. Білий рух, який до певної міри ототожнював себе з дореволюційною Росією, користувався старим календарем.

**с. 100 Як з сим буде у нас, про те, мабуть, рішить православний собор України...** — Українська православна церква (Київський і Московський патріархат), як і Російська православна церква, і досі не відмовилася від старого календаря.

**...переходить Україна і на середньоевропейський час** — пункт другий закону від 12 лютого 1918 р. визначав, що в УНР "12 год. для Петроградського меридіану з 1 березоля нового стилю рахувати за 10 год. 52 хв. ранку і згідно з цим в усій Українській Народній Республіці перевести стрілки годинників" (Там само).

## Про монетну українську одиницю

Вперше опублікована в двох самостійних подачах під різними заголовками.

**Перша** стаття під назвою "Про монетну українську одиницю" надрукована в газеті: Народна воля. — 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.). — № 193. — С. 1–2. Підпис: *М. Грушевський*. Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 67–68. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 94–98.

**Друга** стаття під назвою "Українська гривня" опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 3 березня (18 лютого). — № 22. — С. 1. Підпис: *М. Грушевський*. Передрукована в газеті "Діло" (Львів). — 1918. — Ч. 71; "Вістнику політики, літератури і життя" (Відень). — 1918. — 7 квітня. — Ч. 14. — С. 211–212; часописі полонених українців у Зальцведелі (Німеччина): Вільне слово. — 1918. — 4 травня. — Ч. 35–36. Обидві статті автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 99–114), об'єднавши їх у праці "Про монетну українську одиницю" у двох частинах.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 99–114). Згідно з хронологічним принципом впорядкування тому при визначенні його змісту врахована дата опублікування останньої частини цієї праці.

Ці дві статті присвячені розробці української грошової одиниці. Перша була написана після ухвали УЦР 19 грудня 1917 р. "Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки" — карбованців (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 49, 338–339), друга — після прийняття УЦР 12 лютого 1918 р. "Закону про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів" — гривню (Там само. — С. 171). М. Грушевському належала ініціатива при творенні грошової системи незалежної України покладатися на історичну традицію. І він блискуче обгрунтував свій задум у даних статтях.

**с. 101 ...Центральна Рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів...** — йдеться про "Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки" від 19 грудня 1917 р.

**У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — се рахунок на "гривні"...** — йдеться про "гривню давньоруську" — вагову, лічильну і монетну одиницю Давньої Русі. Вагова гривня виникла у VIII–IX ст., згодом перетворилась на лічильну ("гривня кун"). Монетна гривня відома з середини XI ст., першими виникли київські монетні гривні, які разом з новгородськими були в обігу до XV ст. Див.: *Турмис Н.* Формування та особливості грошово-вагової системи Київської Русі: ретроспектива пробле-

ми // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. — Львів, 2005. — С. 32–38.

с. 102 ...як і в справі державного українського герба... — див. статтю “Український герб”.

с. 103 ...вернувся до нас в виді московського козака з нагайкою... — йдеться про окремий землеробсько-військовий стан Росії, іррегулярне військо, зосереджене переважно на кордонах або в місцях активної російської колонізації. На початку ХХ ст. існувало 13 козацьких військ, які становили відповідні адміністративно-територіальні одиниці (Область Війська Донського, Кубанська область та ін). Козачі частини широко використовувалися для виконання поліцейських функцій.

...з’явилися Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині... — йдеться про міста Переяславль (тепер Переяславль-Залеський, Ярославська обл., РФ), заснований 1152 р., та Галич (Костромська обл., РФ), заснований у XIII ст., а також Золоті ворота у м.Владимірі-на-Клязьмі, заснованому 1108 р. Володимиром Мономахом.

## Повороту не буде!

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 5 березня (20 лютого). — № 23. — С. 1. Підпис: М.Грушевський. У наступному номері газети (№ 24 від 8 березня (23 лютого). — С. 1) стаття була передрукована без будь-яких змін. Увійшла до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 83–84) з незначними правописними змінами та виправленнями друкарських помилок. Передрук: Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 74–75.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 83–84.

М.Грушевський написав статтю в Житомирі, одразу після отримання звістки про визволення 2 березня 1918 р. Києва від більшовиків силами українського та німецького війська. У передбаченні скорого повороту до Києва української влади голова Центральної Ради наголошував на тому, що її радикальний соціально-економічний курс, викладений у III та IV Універсалах, Законі про землю та ін., залишиться незмінним. Розуміючи небезпеку психологічного сприйняття населенням німецького війська як ворожого, стаття М.Грушевського була покликана переконати українську суспільну думку, що поряд з “заприязненим” німецьким військом боротьбу проти більшовизму за відродження УНР веде й українське військо. Див. у цьому томі також “Розмову з професором М.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]” та коментар до неї.

с. 105 ...Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров’я... — йдеться про військову допомогу, надану Україні німецьким командуванням. 30 січня 1918 р. Рада народних міністрів (РНМ) обговорила питання про військову допомогу Німеччини (за введення німецьких військ голосували чотири міністри, один утримався). Див.: Українська Центрально Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2 — С. 153–154. Того ж дня уряд звернувся до німецького народу з проханням надати військову допомогу для “охорони північних меж від подальшого вдирання ворога” 10 лютого 1918 р. Рада народних міністрів видала спеціальну відозву до українського народу. В ній, зокрема, зазначалося: “Рада народних міністрів покликала весь український народ до рішучої боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини. Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після закінчення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла

## З М І С Т

|  | с. текстів | с. ком. |
|--|------------|---------|
| <i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>                  |            |         |
| <i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i> .....  | V          |         |
| <i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i> .....  | XVII       |         |
| <b>Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ</b>              |            |         |
| <b>ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ</b>                            |            |         |
| <b>(19 березня—15 квітня 1917 р.)</b> .....  | 1          | 279     |
| [Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.] .....             | 3          | 279     |
| [Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”                |            |         |
| [21 березня 1917 р.] .....   | 5          | 280     |
| Велика хвиля .....   | 6          | 281     |
| З старого і нового .....   | 8          | 284     |
| На Всеукраїнський з’їзд! .....   | 11         | 285     |
| Повороту нема. ....  | 13         | 286     |
| Від слова до діла! .....   | 15         | 288     |
| Народностям України .....  | 18         | 290     |
| По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня. ....                               | 20         | 291     |
| Чи Україна тільки для українців? .....   | 23         | 293     |
| <b>Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ</b>                          |            |         |
| <b>ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)</b> .....                       | 25         | 294     |
| [Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.] .....                 | 27         | 294     |
| Кінець старому лукавству .....   | 28         | 295     |
| Тимчасовий український уряд .....  | 30         | 296     |
| [Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві                           |            |         |
| 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.] .....                                | 33         | 297     |
| Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику        |            |         |
| Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська, |            |         |
| 2 (15) червня 1917 р.] .....   | 34         | 299     |
| Велике діло .....  | 35         | 301     |
| [Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді                                  |            |         |
| 5 (18) червня 1917 р.] .....   | 37         | 302     |
| Що воно? .....   | 38         | 303     |
| Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику |            |         |
| Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу              |            |         |
| письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.] .....                                | 40         | 304     |
| [Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу        |            |         |
| Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.] .....                        | 42         | 305     |
| [Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного    |            |         |
| права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.] .....   | 43         | 306     |
| Треба ясніше! .....  | 44         | 307     |
| Чи вияснюється? .....  | 47         | 308     |
| Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника” .....                               | 49         | 310     |
| В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи .....                             | 51         | 310     |
| [Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення              |            |         |
| II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.] .....            | 56         | 316     |
| Чорна пляма .....  | 57         | 317     |
| Україна дійде свого! .....   | 58         | 318     |
| Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня |            |         |
| [1917 р. на З’їзді народів у Києві]. ....  | 60         | 320     |
| Вільний союз .....   | 64         | 321     |

|   |     |     |
|---|-----|-----|
| Мусимо взяти на розум . . . . .   | 65  | 322 |
| Важна хвиля . . . . .   | 66  | 323 |
| [Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.] . . . . .  | 68  | 324 |
| Проект української Конституції . . . . .  | 69  | 325 |
| [Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.] . . . . .             | 74  | 326 |
| Рятуймо Російську Федерацію . . . . .   | 75  | 327 |
| Час настав . . . . .  | 76  | 327 |
| Новий поділ України . . . . .   | 77  | 328 |
| [Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.] . . . . .                                 | 81  | 329 |
| [Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.] . . . . .                                  | 82  | 329 |
| Велике Різдво . . . . .   | 84  | 331 |
| [Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.] . . . . .                    | 85  | 332 |
| Великий обов'язок . . . . .   | 86  | 333 |
| Мир землі нашій! . . . . .  | 88  | 333 |
| Очищення огнем . . . . .  | 89  | 335 |
| Український герб . . . . .  | 92  | 337 |
| Українська самостійність й її історична необхідність . . . . .  | 96  | 338 |
| Новий час . . . . .   | 98  | 339 |
| Про монетну українську одиницю . . . . .  | 101 | 340 |
| Повороту не буде! . . . . .   | 105 | 341 |
| За Холмщину . . . . .   | 107 | 342 |
| Вогні й бурі . . . . .  | 110 | 344 |
| Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)] . . . . .                             | 112 | 345 |
| Установчі збори чи парламент? . . . . .   | 114 | 349 |
| Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору . . . . .   | 116 | 351 |
| Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.] . . . . .   | 121 | 353 |
| [Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.] . . . . .                     | 122 | 355 |
| [Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.] . . . . .   | 126 | 356 |
| "Святі права" . . . . .   | 127 | 356 |
| Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.] . . . . . | 130 | 358 |
| Стара історія . . . . .   | 131 | 358 |
| <b>Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)</b> . . . . .                               | 135 | 360 |
| Якої ми хочемо автономії і федерації . . . . .  | 137 | 360 |
| Хто такі українці і чого вони хочуть . . . . .  | 152 | 363 |
| Звідки пішло українство і до чого воно йде . . . . .  | 166 | 365 |
| Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий . . . . .   | 181 | 368 |
| Україна і Росія . . . . .   | 203 | 372 |
| На порозі Нової України: Гадки і мрії . . . . .   | 225 | 377 |
| Історія й її соціально-виховуюче значіння . . . . .   | 267 |     |
| КОМЕНТАРІ . . . . .   | 279 |     |
| ПОКАЖЧИК ІМЕН . . . . .   | 382 |     |
| ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК . . . . .   | 396 |     |
| ПОЯСНЕННЯ СЛІВ . . . . .  | 404 |     |

---

## Грушевський Михайло Сергійович

---

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори  
(доба Української Центральної Ради  
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*  
Художнє оформлення *С.Іванов*  
Технічний редактор *С.Довба*  
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100<sup>1/16</sup>.  
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.  
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.  
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21  
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”  
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

### Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;  
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —  
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української  
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.  
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

**ББК 63.3 (4 УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)